

Szilágyi Mihály

POLÁNYI ÉS WITTGENSTEIN TUDÁSFELFOGÁSÁNAK KÖZÖS ELEMEI

Polányi számos utalása bizonyos pszichológiai kísérletekre azt próbálja bizonyítani, hogy elménk azon törekvése, hogy az érzékelés elszórt adataiban koherenciát találjon – és ezáltal a tiszta érzékelésből, az érzéki benyomásokból valódi észlelési adatok váljanak – megtalálható elménk természetében, az észlelés legprimitívebb eseteitől egészen az elméletalkotásig.

Polányi elménk megismerő aktusainak alapvető paradoxonjára hívja fel a figyelmet. Ha ugyanis elfogadjuk véleményét, miszerint elménk rendelkezik azzal a képességgel, hogy a benne lévő elemek között koherenciát találjon, akkor észre kell venni, hogy ez a képességünk egyfelől előmozdítja megismerésünket, másfelől pedig gátolja azt. Az észlelés alkotása előítéletekkel teli művelet, és aki mondjuk egy grafikonon végbemenő változásokat figyel egy számítógép vagy más műszer monitorján, de nem érti azok jelentését, az annak ellenére, hogy ugyanazt látja, mint egy másik személy, aki ezen jelzések jelentésének birtokában van, valójában nem fog bizonyos jelzéseket tudatosítani, mi több, nem is fogja – a szó mostmár intellektuális értelmében – *lát*ni azokat, mert nem rendelkezik azzal a tudással, a jeleknek azzal a koherens összjelentésével, amely mintegy „megtanítja” őt ténylegesen látni azt, ami a grafikonon történik. Lehetne úgy is fogalmazni, hogy aki nem érti, amit lát, az csak néz. Az észlelés tehát már meg van mérgezve egy koncepcióval, amint az érzéki adatok felé fordul a figyelem. Az elme eleve keres valamilyen koherenciát, és így „avatja” a pusztá érzéki adathalmazt észleléssé. Ez megy végbe a tudatos koherenciakeresés olyan folyamataiban, mint például a tudományos kutatás. Később beszélek arról, hogy valójában ez az az észlelés során háttérben maradó tudás, amely a hallgatólagos tudás nevet kapja Polányi filozófiájában. Pillanatnyilag elég annyit mondanom, hogy megismerésünk paradoxális jellege már itt, az észlelés legelső mozzanataiban megtalálható. Ugyanis valamilyen vélt vagy valós koherencia nélkül semmit sem értenénk a világból (hiszen, úgymond csak néznénk, de nem látnánk); amint elkezdünk látni is, elménk már nem-explicit módon „megtanult” egy koherenciát a feldolgozandó adathalmazban. Elménk természete szerint gondoskodott arról, hogy egy minimális koherenciát teremtsen az érzéki adathalmazban, annak érdekében, hogy egyáltalán legyen miről kijelentéseket tenni, viszont ezzel a koherens képpel eleve irányt szab további megismerésünknek. Ezek után nem tudjuk már megtisztítani megismerésünket az észlelés születésével járó előítéletektől; e képességünk által láthatunk bármit is a természetből, s ugyanakkor ezáltal láthatunk mindent rosszul.

A konfúz érzéki adatok észlelési adathalmazba tömörülését Polányi olyan folyamatnak tartja, amelyben jelentésmódosulás, történik. Az új koherens kép alkotó adatok, ezen koherens kép (tárgy) létrejötte előtt nem hordoztak a megismerő elme számára olyan jelentést, sem egyenként, sem valamilyen más koherens képbe tömörülve, amellyel ebben az új képben együttesen rendelkeznek. Most, ha a tiszta észlelést elhagyjuk, és a megismerés komplexebb koncepció-építő, elméletalkotó tevékenységeire alkalmazzuk azt a módot, ahogyan az észlelés során az elme a jelenlévő adatokat egyetlen koherens képbe foglalja, ak-

kor hatalmasra növekedik az a lehetséges forrás, ahonnan a megismerés során előzetes ismereteket mozgósítunk egy mindig újabb ismeret megszerzésében.

Most megpróbálom összefoglalni a hallgatólagos tudás elméletének főbb tételeit. Rendelkezik Polányi szerint egy kísérletileg tesztelhető képességgel, amely abban áll, hogy bizonyos adatok ismeretének birtokában figyelmünket valamely, ezeken az adatokon kívül eső tárgyra tudjuk irányítani. Az a mód, ahogyan figyelmünk valamilyen már meglévő ismeretanyag birtokában van, miközben a figyelem fókuszába egy új tárgy kerül, hallgatólagos. Vagyis megismerő aktusaink két elemből állnak: egy hallgatólagos elemből, miáltal – mondhatnánk – az elmében már meglévő ismeretek felé, mint egy perspektíva felől, valamire tekintünk. Ennek a valaminek ebben a folyamatban fokálisan vagyunk tudatában. A hallgatólagos elemet Polányi *proximálisnak* nevezi, a fokális elemet pedig *disztálisnak*. Valójában a tudatosság két szintje van jelen egyetlen tudatában. A hallgatólagos tudást alkotó jelek háromfélék: vannak olyan nyomravezető jelek, amelyek önmagukban nem tapasztalhatók; vannak továbbá marginális nyomravezető jelek, amelyek érzékelhetőek önmaguk valóságában is, de nem azonosíthatók, mondjuk egy olyan vizsgálódás során, amelyben fokálisan éppen egy ilyen jelet próbálunk megismerni; és legvégül vannak olyan nyomravezető jelek, amelyeket a tudás során integrálunk, és ezek egy fokálisan rájuk vonatkozó vizsgálódás során azonosíthatók, egy ilyen esetben már disztális elemként. Mindez a hallgatólagos tudás első tulajdonságához tartozik, amelyet Polányi *funkcionális struktúrának* nevez.

A hallgatólagos tudás rendelkezik továbbá egy *szemantikai-fenomenális aspektussal*, amely abban nyilvánul meg, hogy a megismerő aktus során a hallgatólagosan tudatosult elemek (jelek) jelentéssel ruházzák fel azt a tárgyat, amely az aktus során a fokálisan ismert elem szerepét játsza. Számomra a legélesebb példája, amely Polányi írásaiban előfordul, az arc-hasonlat volt. A már ismert személy arcát számos jelről ismerjük fel egy adott pillanatban, amelyeket azonban egyenként nem tudnánk megnevezni, de amelyeknek hallgatólagosan tudatában vagyunk attól a pillanattól kezdve, hogy megjegyeztük azt az együttesen létrehozott koherenciájukat, amelyet X személy arcaként ismerünk. Valahányszor tehát felismerjük, az arc számos részletének önmagában jelentés nélküli proximális jeleiből összeáll a disztálisan érvényesülő arc koherens képe, és ebben az aktusban az arc sajátos jelei, amelyeknek alapján felismertük, együttesen „jelentették” számunkra magát az arcot. Polányi szerint a tudományos felfedezések is az észlelés ezen modelljét követik. A kutató számára már ismert valóság proximálisan ismert elemeiből valami új koherens tárgyat nyer, amely az így végrehajtott megismerési aktusban résztvevő tudáselemek együttes jelentése lesz.

A harmadik tulajdonság, amelyei a hallgatólagos tudás rendelkezik, az ún. *indwelling* vagyis *benneélés*. Itt találkozhatunk azzal a gondolattal, hogy testünk a hallgatólagos megismerés paradigmája. Ugyanis testünk az első példa arra, hogy vannak proximális adatok – ezek testünk érzékszerveiből érkeznek elménkbe – amelyek által a testünkön kívüli disztális tárgyra fókuszálódik figyelmünk. Fizikai benyomásainkat mint proximális elemeket, amelyeknek tes-

tünk a hordozója, úgy használjuk fel a megismerésben, hogy jelekként értelmezzük őket, amelyek valamilyen külső tárgy realitását jelölik.

A negyedik tulajdonság az *intuíció*. Az intuíció az elmélet kontextusában az a képességünk, amely által integráljuk a hallgatólágos elemeket – a figyelem kiemeli az integrált adathalmazból a koherens tárgyat. Az intuíció abban a pillanatban érvényesül, amikor az arcot felismerem, amikor egy pillanat alatt végbemegy a hallgatólágos elemek befogadása és összjelentésük integrálása a disztálisan megjelölt tárgy összefüggő képévé.

Az utolsó tulajdonsága hallgatólágos tudásunknak a *személyes elem*. A megismerés mindig személyes teljesítmény. Ez a tény nem a megismerés szubjektív relativizálása, hiszen Polányi szerint (Marjorie Greene értelmezését figyelembe véve), itt nem a szubjektív van a hangsúly, hanem a személyesen. A megismerés ebben az esetben szükségképpen rendelkezik egy személyes mozzanattal, amely végeredményét tekintve nem más, mint az integrált tudás rögzülése egyetlen tudatban, ugyanakkor intencionalitással is rendelkezik, amely a személyes elemet megmenti a szubjektivitás relatív jellegétől. Az intencionalitás az individuális tudat olyan aktusa, amely kívülre irányul egy – amint már láttuk – feltételezett transzcendens és objektív létező valóság irányába. Ez a két elem, vagyis a megismerésben való szükségszerű személyes részvétele a megismerőnek, amely perszonalizálja, birtokába veszi a tudás tárgyát, valamint a tárgy, mint külső elem a tudathoz képest, együttesen hozza létre a személyes tudást. Polányi szerint ez az a minimális személyes részvétel minden tudásban, amelyet ha megpróbálunk valamilyen rosszul értelmezett objektivitás nevében kiszűrni, akkor egész egyszerűen felszámoljuk a tudást magát. A tudás mindig saját, másfelől mégsem szubjektív abban az értelemben, hogy tárgya nem saját, mert transzcendens. Fontos észrevennünk, hogy itt távolról sem az egzakt tudás személyes tudással való felcseréléséről van szó. Azt hiszem, hogy a személyes tudás gondolata sokkal inkább egy nagyon radikális egzaktitás eszményét hordozza, mintsem szubjektivizmust. Radikalizmusát abban látom, hogy nem fél szembenézni azzal, hogy a megismerés kéttagú folyamat, amely egy megismerőből és az általa megcélzott tárgyból áll. Egy radikális egzaktitás eszerint a/t jelenti, hogy számolunk a megismerés mindkét elemével. Az elméletnek ez a része egyértelműen fenomenologikus.

A hallgatólágos tudás elméletének összefoglalásából láthatjuk, hogy Polányi a megismerést egy valamiről- valamire típusú folyamatként ábrázolja. Ez a tény azonban még nem mutatja meg számunkra egészen pontosan, hogy miről is van szó. A premissza-konklúzió viszony is értelmezhető úgy, mint valamiről- valamire típusú gondolkodási folyamat. Polányi ennek tudatában összehasonlítja a kettőt. Járulékos elemektől a fokális tárgy fele mozgó figyelem valóban emlékeztet a premisszáktól a konklúzió felé mozgó következtetésre. Ennek ellenére számos különbség van a kettő között. Polányi összehasonlítása szerint mindezekelőtt az észlelésben, vagy bármilyen megismerési folyamatban, a járulékos elemektől való elmozdulás a fokális elem felé nem fordítható meg egy gondolati kísérlet által olyan tökéletesen, mint amikor egy logikai következtetés végére érve megmutatjuk a lépéseket visszafelé, egészen a premisszák egyenként

való megnevezéséig. Legalábbis a legtöbb esetben nem tudjuk ezt megtenni, mert a fokális tárgyhoz való eljutásban résztvevő járulékos elemekre, mint már láttuk, éppen az jellemző, hogy együttesen hoznak létre egy jelentést, és ennek a jelentésnek az ismerete nélkül nem azonosíthatók. Amikor arról volt szó, hogy a járulékos elemek háromfélék lehetnek aszerint, hogy a tudatosságuk milyen szintjén ismerjük őket, láttuk, hogy ebben az azonosíthatóságban bizonyos fokozati különbségek vannak, és találhatunk olyan járulékos elemeket, amelyek ugyanúgy azonosíthatók mint egy premissza, de a valamiről- valamire struktúra két esete közötti különbségben nem ez a fokozati jelleg a fontos számkra, hanem az, hogy a lényegbevágóan megkülönböztető jel az explicitté tétel lehetőségeiben van. A logikai következtetést alapvetően explicitté tehető elemek között nyújt tájékozódási lehetőséget. Polányi szavaival élve, a járulékos elemek hallgatóságos integrációja és a logikai következtetés között az a különbség, hogy a dedukció során két fokális elemet kötünk össze, míg az integráció a járulékos elemeket egyetlen fokális tárgyra vonatkoztatja. Polányi pozitívizmus- illetve logicizmus-kritikája tulajdonképpen ebben a különbségben ragadható meg. Polányi egy olyan tudományfelfogást kritizál, amely csak az explicitté tehető adatot tartja igazi tudásnak. Mit jelent valójában ez az explicitté tétel? Mit tart ez a tudományfelfogás tudásnak és mit nem?

Vissza kell most térnem ahhoz a gondolatomhoz, hogy Polányi tudományfelfogása nem tűri meg a megismerés folyamatában lezajló tárgyasítást mint célt, hanem csak mint eszközt. Ez a megállapítás tisztázásra szorul. Amint már kifejtettem, az észlelésnek nincs mit kezdenie egy olyan adattal, amelyet még mint adatot som rögzített a figyelem. Még akkor is így van ez, ha a figyelem fókuszába került adatról utólag kiderül, hogy nem releváns, nem is adat, el kell vetni, nem érdemel figyelmet. A megismerés során egy konfúz adathalmaz átmeneti „tárggyá avatása” nem szabad feltétlenül túlélje azt a rövid átmenetet, amely arra szolgál, hogy a figyelemnek egyáltalán tárgyává legyen. Írásom elején ezzel kapcsolatban használtam a nem egészen ideillő *eldologiasítás* kifejezést, amin azt a folyamatot értettem, hogy a konfúz érzéki adathalmazból kiemelek egy metszetet, és ettől a pillanattól fogva koherens tárgyként kezelem, vagyis matematikailag leírható állapotba hozom. Polányi szerint nem mindenféle adatról való tudásunk olyan természetű, hogy matematikailag leírható legyen. Saját értelmezésemet követve ez azt jelenti, hogy nem csak olyan tárgyai lehelnek tudásunknak, amelyek az észlelés első mozzanatában átmenetileg koherens tárgyként rögzülnek és a továbbiakban is egy ilyen rögzítettség teszi számukra lehetővé matematikai leírásukat, hanem vannak olyan tárgyai is, amelyek az észlelésben jelen vannak, de elménk nem tud feljüket fordulni, kiemelve őket a megismerési aktusban betöltött hallgatóságos szerepükből, hogy ezáltal explicitté tegye őket. Polányi szerint valahányszor megkísérelnénk maradéktalanul leírni a megismerés során működő hallgatóságos elemeket, a leírás mindig elégtelennek bizonyulna. Mindig kiderülne, hogy mindaz, ami proximális elemként a fokális tárgy azonosításában részt vesz, több mint amennyit fel lehetne sorolni közülük. Mindez első látásra elég misztikus. Bevezet ugyanis valamit megismerési folyamatunk értelmezésébe, ami megragadhatatlan, és

csupán ennyi valóban hiányérzettel hagyná Polányi olvasóit. Polányi ugyanis megismerésünknek ezt a megragadhatatlan komponensét nem is igyekszik megragadni, de leírja természetét. Gondolatmenete ettől válik elméletté. A kortárs tudományos szemlélet által egzaktként ismert módszerekkel demonstrálja, hogy van tudásunknak egy eleme, amely ezekkel az egzakt módszerekkel már nem írható le. Vagyis nem tesz egyebet mint azt, hogy egy bizonyos egzaktágeszmény saját módszereivel mutat rá ennek hatáira. Ennél tovább nem is szabad lépnie, hiszen akkor éppen azt próbálná folytatni, amiről kijelenti, hogy egy bizonyos ponton túl nem folytatható, nevezetesen az explicité tételt, egy tárgy leírhatóságát.

Polányi tehát arra a következtetésre jutott, hogy amikor valamit explicit módon tudunk, akkor számos információval rendelkezünk, amely az adott tárgy explicit tudásában csupán hallgatólagosan érvényesül, de amely háttérinformáció nélkül nem tudnánk az éppen expliciten ismert tárgyat sem egy adott koherens képbe rögzíteni..

Wittgenstein arra a következtetésre jutott, hogy minden jelnek csak egy kontextuson belül van jelentése, és mihelyt ezt a kontextust egy másikkal cseréljük fel, vagyis elkezdjük a jelet más módon, más szituációban, más nyelvjátékban használni, jelentése megváltozik. Egyáltalán csak akkor lehet valami jel, ha már van egy nyelvtan is, amelyhez mint jel hozzátartozik.

Véleményem szerint az egyik közös probléma a két elméletben az, hogy a megértésnek van egy nem-tematikus mozzanata, olyasmi amit implicit módon ismerünk, amikor explicit módon egy konkrét dolgot tudunk. Ugyanakkor a konkrét dolog nem válna megismerésünk tárgyává, ha mindaz a tudás, mely ezen konkrét dolog megértésében háttérben marad, nem létezne. Mindkét megközelítése annak, hogy mi a megértés, elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy meddig terjedhet annak az implicit tudásnak a köre, amely nélkül nem tudnánk megérteni semmilyen konkrét dolgot. Megértésen itt azt értem, hogy a dolgot, a tárgyat nem tudnánk észrevenni, nem tudná magára vonni figyelmünket a környezet nélkül, amelyet háttérben maradt tudásunk alkot, és amelyből megértésünk során kiemeljük, mint valamit, ami elhatárolható mindentől, ami körülveszi. Az előttünk levő tárgyról ilyen módon birtokolt explicit tudásunk azt jelzi, hogy sikerült megtalálnunk a konfúz háttérelemek között valami koherensét. Annak a lehetséges kérdésnek a megválaszolásában, hogy ez a hallgatólagos információ meddig terjedhet, mindketten eljutottak az életformához, következőképpen ahhoz, hogy minden egyedi dolog megértésében mint háttérinformáció, lehetőség szerint legalábbis, egész életformánkról szerzett tudásunk részt vehet. Daly szerint a két elmélet között a legszembeötlőbb hasonlóság abban áll, hogy mindkettő a nyelv által közvetített jelek jelentését az emberi élet, kultúra és tradíció szélesebb kontextusában látja. Arra a kérdésre, hogy meddig terjedhet az explicit tudásban, illetve az erről árulkodó cselekvésekben a háttérinformáció hallgatólagos ismerése, a választ Wittgensteinnál abban találhatjuk meg, hogy nem lehetségesek explicit szabályok, hiszen a szabályok alkalmazása is szabályoknak alávetett, és ha az explicit szabálykövetés tudatos viselkedés volna, akkor ez végtelen regresszushoz vezetne. Van egy pont, amely állj-t parancsol annak

a törekvésnek, hogy szabályok által szavatolt cselekvéseket újabb szabályokból vezessük le, és a pont ahol meg kell állnunk, nem más, mint kommunikációs rendszereink legtágabb kontextusa, vagyis életformánk.

„De hogyan képes egy szabály megtanítani arra, hogy ezen a helyen mit kell tennem? Bármit is teszek, ez valamely értelmezés révén mégiscsak összeegyeztethető a szabállyal.» – Nem így kellene mondani. Hanem így: Minden értelmezés az értelmezettel együtt a levegőben lóg, nem szolgálhat az értelmezett támaszául. Az értelmezések önmagukban nem határozzák meg a jelentést.

»Tehát bármit teszek, az összeegyeztethető a szabállyal?« – Hadd kérdezzek így: Mi dolga van a szabály kifejezésének – mondjuk az útjelzőnek – az én cselekedeteimmel? Miféle kapcsolat van közöttük? – Nos, körülbelül ez: betanítottak, hogy erre a jelre egy bizonyos módon reagáljak, és most így reagálok.

De ezzel egy kauzális összefüggést adtál meg, csak azt magyaráztad meg, hogyan jutottunk oda, hogy most az útjelzőhöz igazodunk; s azt nem, hogy ez a jelkövetés tulajdonképpen miben áll. Nemcsak ezt; még azt is jeleztem, hogy valaki csak annyiban igazodik egy útjelzőhöz, amennyiben létezik valamilyen állandó használat, szokás.» (Wittgenstein, 1992, 123.)

Polányi szerint a pozitivista tudományfelfogás kisajátít szavakat és csak egyetlen lehetséges értelemben használja őket, minthogy az objektivitás egyetlen lehetséges forrásaként önmagát jelöli meg. A pozitivista tudományfelfogás szerint ugyanis minden szó vagy kifejezés, amely a tudományos szaknyelvben előfordul, az illető szó vagy kifejezés olyan objektív jelentését hordozza, amellyel a tudományos nyelven kívüli, mindennapi nyelvhasználat nem rendelkezik. Polányi szerint az objektivitás ily módon való kisajátítása elszigeteli a tudományokat az életvilágtól, amelyben valójában gyökereznek, és amelyre a tudományos vizsgálódások végső soron irányulnak. Ha Wittgenstein gondolatmenetét követjük, akkor ez a probléma a következőképpen fogalmazható meg: a pozitivista tudományfelfogás szerint a mindennapi élet nyelvjátékaiból kölcsönzött szavakat úgy kell a tudománynak használnia, mintha ezeknek a szavaknak csak a tudományos diskurzus nyelvjátékában volna teljes értelmük, figyelmen kívül hagyva, hogy ezek a szavak a mindennapi élet számtalan nyelvjátékában, az adott nyelvjátékon belül ugyanolyan funkcionálisak, mint a tudományos diskurzus nyelvjátékában. A tudományos diskurzus ily módon való abszolutizálása – mintha ez volna az egyetlen érvényes nyelvjáték – ahhoz vezet, hogy a szavakat egy olyan izolált formában használja, amilyen fokú izolált jelentés nem létezik. Ennek az attitűdnek leginkább az *objektivitás* szó esik áldozatul. A mindennapi élet különböző nyelvjátékaiban előforduló szavak abszolút jelentésének a tudományos diskurzusban való ilyen típusú tételezése pontosan annak a törekvésnek nem tesz eleget, amelyet ez a tudományfelfogás felvállal, nevezetesen az objektivitásnak.

„...Szabályt követni, közölni, parancsot adni, egy parti sakkot lejátszani: szokások /institúciók/. Egy mondatot érteni annyit tesz, mint egy nyelvet érteni. Egy nyelvet érteni pedig annyit tesz: egy technikát uralni.» (Wittgenstein, 1992, 124.)

Valamit tudni, illetve megérteni annyit jelent, mint valamilyen összefüggés-

rendszer uralni. Csakhogy ez az összefüggésrendszer a háttérben marad ahhoz a cselekvéshez képest, amely magát a tudást elárulja. Hiszen az összefüggésrendszer (intitúció, nyelvtan, szokás) nem abban az értelemben van jelen egy adott cselekvésben, hogy a cselekvés mintegy reprodukálja, elemenként elismétli azokat a szabályokat, amelyek értelmessé tesznek egy konkrét cselekvést, hanem implicit módon vannak jelen a konkrét esetben. Azt mondhatnám, hogy egy összefüggésrendszer uralásának ez a háttérjellege „értelmi aláfestés” a tudás minden lehetséges esetéhez, amely hallgatólagosan reflektál rá. Megtehetjük, hogy cselekvés közben arra gondolunk, hogy milyen megtanult szabály szerint cselekszünk, de a cselekvés enélkül is végbemehet. A tudás nem explicit módon vesz részt a cselekvésben, hanem automatikusan.

„...Ha egy pillanatra az volt a szándékom, hogy a másik előtt rosszul tétet színleljek, úgy ennék kellett, hogy valamilyen előtörténete legyen. Valóban csak egy pillanatnyi eseményt ír le az, aki azt mondja: »egy pillanatra...«” (Wittgenstein, 1992, 329.)

Egy bizonyos típusú evidenciának történeti jellege van. Egy szabály alkalmazásának is története van. A paragrafusban felvetett probléma az, hogy a szóbanforgó evidenciának mennyire tartozéka az az előtörténet, amely nem egyéb, mint az adott szó használatára való visszaemlékezés. A szó jelentésének evidenciája tehát magába foglal egy tapasztalatsort a használatáról.

„Mit jelent: tudni, mi egy játék? Mit jelent tudni, de nem tudni megmondani?...” (Wittgenstein, 1992, 62.)

Amikor egy játék használatát leírjuk, mindig egzaktnak próbálunk lenni, és ilyenkor kiderül, hogy a játék nem működik olyan egzaktnak, ahogyan leírjuk. De azt a módot, ahogyan működik, nem tudjuk leírni, mert túl sok változást kellene megjelölnünk, változatait annak a végtelen sokféleségnek, ahogyan a játék, vagy akár egy konkrét játék különböző esetekben végbemegy, és ezáltal ismét a megjelölés bűnébe esnénk, mert minden leírás objektívál és egyben el is szakad attól a használattól, amely ilyen értelemben leírhatatlannak bizonyul. Ez azonban egyáltalán nem akadályozza működőképességét. Tudni tehát a játékot nem azt jelenti, hogy le tudom írni, hanem azt, hogy tudom használni, tudok benne tájékozódni. Ez a fajta tudás pedig sosem lehet explicit. Marcel Niquet szerint a nyelvjáték, amely jelentést kölcsönöz egy jelnek, egyértelműen azonos tézis Polányinak abban a kísérletében megfogalmazott tézisével, amelyben az orvostanhallgatónak, miután megtanulta – explicit értelemben – hogy melyek a tüdő X-sugarakkal készült felvételén a kór jelei, meg kell külön tanulnia, hogy egy ilyen képet le tudjon olvasni. Niquet szerint az a mód, ahogyan egy nyelvjátékot uralunk és ezáltal képesek vagyunk a benne megjelenő jeleket az adott kontextusban értelmesen elhelyezni, egyenértékű azzal a Polányi által integrációnak nevezett megértéssel, amelynek segítségével, mondjuk így: az X-sugarakkal készült felvétel nyelvjátékában tájékozódni tudunk. Niquet szerint további hasonlóság mutatkozik a két elmélet között abban is, hogy a megismerő szubjektum életösszefüggései készítik elő azt az értelmi háttérrel, amelyben egyáltalán lehetőség nyílik arra, hogy a jelek illetve a jelentések létezzenek. Niquet észrevételeit elfogadom, de kiegészíteném azzal, hogy Polányi elmé-

letében azok a gondolatok, amelyek Wittgenstein kései műveiben megjelenő nyelvjáték-problémával azonosként tekinthetők, a két elméletben különböző szinteken jelennek meg. Polányi elmélete észleléseleméletnek indul és jelentéselméletté kerekedik. Két, mondhatnám rész-elméletből áll: egy észleléseleméletből és egy jelentéselméletből. Wittgenstein nyelvjátékelmélete, még akkor is, ha ezt a kijelentést egy nagyon részletes elemzés valamelyest cáfolná, sokkal inkább jelentéselmélet mint bármi egyéb. Ha azt mondjuk, hogy Wittgenstein nyelvjátékelmélete jelentéselmélet, senki sem mondhatja, hogy ez a kijelentés hiányos, de ha Polányi „Personal Knowledge” c. főművére vagy akármelyik más, ezzel kapcsolatos írására csupán annyit mondanánk, hogy az jelentéselmélet vagy csak egy észleléselemélet, kijelentésünk hiányos lenne. Ez a különbség, amely a két elmélet között kimutatható, mint már jeleztem, mélyebb okokra vezethető vissza. Polányi az észlelés legkezdetlegesebb eseteiben fedezi fel a kontextus és a jel azon viszonyát, amelyet Wittgenstein kizárólag a nyelvhasználat eseteiben vizsgál. Szeretném kihangsúlyozni, hogy ez a kijelentésem nem értékelő, nem próbálok bebizonyítani, hogy ettől a különbségtől valamelyik elmélet jobb volna mint a másik. Csak arról van szó, hogy a két elmélet más jellegű abban az értelemben, hogy ugyanazt a problémát különböző szinteken vizsgálja. Az orvos, fizikus és kémikus Polányi eleve már tudományos tapasztalatok birtokában tett fel bizonyos kérdéseket, és talált rá bizonyos válaszokra, nem mint Wittgenstein, aki ha valamilyen szaktudomány fényében tárgyalt filozófiai problémákat, akkor az a matematika volt.

Amikor Polányi példái közül az arc, vagy a sztereóképek elemeit egy adott pillanatban úgy kezdjük látni, mint egy koherens kép elemeit, akkor könnyen eszünkbe jut mindaz, amit Wittgensteinnél olvashatunk arról, ahogyan bizonyos jelek más és más jelentést hordoznak aszerint, hogy milyen kontextusban használjuk őket, illetve azt, hogy ezek a jelek nem is jelek, ameddig nem tartoznak egy grammatikához, amely mintegy kijelöli helyüket. Mindkét esetben tehát olyan koherens háttérrel van szó (proximális elem), amely felé mintegy elmozdul a figyelmünk egy olyan perspektíva felől, amely a háttérben marad. Vagyis mindkét elméletben megfogalmazódik az a meggyőződés, hogy az önmagáról explicit módon árulkodó, vagyis kinyilvánított tudás, akár cselekvés, akár beszéd formájában mutatkozik meg, tartalmaz olyan információt, amely nem válik explicitté, de amely nélkül mindaz ami explicitté válik, nem válhatna explicitté. Amikor a hallgatólagos tudás főbb tételeit összefoglaltam, utaltam arra is, hogy Polányi szerint a hallgatólagos elemek és a fokális elemek helyet cserélhetnek, ami természetesen a szemantikai aspektus tartalmi áthelyeződésével jár. Egy ilyen szerepcseré során a hallgatólagosan integrált jelek, amelyek a fokálisan érvényesülő résznek jelentést kölcsönöznek (az arc estében láttuk, hogy annak nem explicit módon ismert vonásai együttesen hordozzák azt a jelentést, amelyet „ez az arc” – ként ismerünk fel), fokálissá válhatnak – vagy egyes elemek ezek közül azzá válhatnak – amint a figyelem áthelyeződik és nem az arc vonásai felől nézünk az arcra mint egészre, hanem az egész, koherens arcról tudatosan visszanézünk ennek egy vonására, mintha rekonstruálni akarnánk, hogy többek között ez volt az a vonás, amely az arcot jelentette számunkra. I-

lyenkor a proximális és a disztális helyet cserélnek. Természetesen azt lehetne mondani, hogy egy ilyen módon kiragadott elem is fokális tárgya lehet kisebb jeleknek, amelyek külön őt alkotják, és akkor az egész arcot ki is hagyhatjuk a játékból. De ez most nem annyira fontos. A fontos az, hogy észrevegyük: ez a szerepcsera a proximális és a disztális között ugyanúgy működik, mint amikor egy nyelvjáték segítségével megtanítunk valakinek egy másik nyelvjátékot. Ilyenkor ugyanis az a nyelvjáték, amely által az új nyelvjátékot tanítom, támaszul szolgál, és azért van ez így, mert a tanár és a tanítvány közösen ismertként uralja, és mint ilyen, ez a közös nyelvjáték mindkettőjük számára az a proximális háttér lesz, amely által a tanítvány számára elsajátítandó nyelvjáték szabályai fokálisak lesznek.

„A közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási rendszer, amelynek segítségével egy idegen nyelvet értelmezünk.” (Wittgenstein, 1992, 126.)

Ebben az esetben tehát a közös emberi cselekvésmód hallgatólagos tudásunk tárgya, proximális azokhoz a disztális, explicit elemekhez képest, amelyek adott esetben egy idegen nyelv értelmezésre váró szabályai. Összegezve: amikor magyarázok valamit, akkor magyarázatom során vannak explicit, disztális információk – hiszen a magyarázás maga explicit kifejtése valaminek – és a nyelv, a vonatkoztatási rendszer, amelynek segítségével magyarázom, proximális marad. Itt fogalmazódik meg az a probléma, amit szerintem fontosabb észrevenni, mint csupán kimutatni a Polányi és a Wittgenstein elmélete közötti hasonlóságokat. Megpróbálok most megfogalmazni azt a problémát, amelyhez a két elmélet egyaránt eljut. A probléma egy kérdésre ad választ: mit is teszünk tulajdonképpen, amikor megmagyarázunk valamit?

„Amikor megtanuljuk használni a nyelvet, egy szondát vagy szerszámot, és tudatossá tesszük magunkban ezeket, ahogyan testünknek is tudatában vagyunk, akkor interiorizáljuk ezeket a dolgokat, és mintegy beléjük költözünk ...Így működik egész oktatásunk is, ahogyan valamennyien interiorizáljuk kulturális örökségünket, olyan személylé fejlődünk, aki e felfogás alapján látja a világot és tapasztalja az életet.” (Polányi, 1992.)

Polányi a fenti idézet előtt arról ír, hogy egy dologról jelentésére nézni anynyi, mint interiorizálni, viszont magára a dologra nézni anynyi, mint exteriorizálni. Következésképpen egy dolognak interiorizálása révén kölcsönzünk jelentést és jelentését exteriorizálása révén számoljuk fel. Visszaemlékezve mindarra, amit eddig említettem a proximális és disztális elemekről, ezt a gondolatot úgy lehet értelmezni, hogy a proximálisan tudott jelek jelentéssel ruházzák fel a disztálisan tudott tárgyat, de amint egy diskurzus vagyis magyarázat során erről a disztálisan tudott tárgyról beszélni kezdünk – hogy egy hasonlattal éljek – mintegy kiemeljük tudásunk egészéből, odatesszük az elé, akinek meg akarjuk magyarázni és rámutatunk. Egy magyarázat képszerűen valahogy így nézhet ki. De amint ez a kiemelés megtörtént, úgy kezeljük, mint aminek jelentése már lezárt. Tudjuk már, hogy ez az a tárgy amelyre magyarázatunk vonatkozik, és befejezettként készen áll arra, hogy egy ilyen magyarázat tárgya legyen. Ebben a pillanatban nem jelent a magyarázónak semmit, mert éppen azt próbálja róla elmagyarázni, hogy mit jelentett számára addig a pillanatig, a-

mikor magyarázni kezdett. Polányi ezt értheti exteriorizáláson. Amikor bármilyen jelenséget, dolgot meg akarunk magyarázni, úgymond elidegenítjük. Azt mondhatnám, közszemlélés tárgyává tesszük, és ilyenkor fel kell függesztenünk minden újabb információt vele kapcsolatban, le kell zárunk jelentését illetően, hogy mint kész tárgyat meg tudjuk magyarázni, be tudjuk mutatni. A kérdés itt az, hogy amikor ezt tesszük, akkor a magyarázat idejére izolált tárgy nem veszít-e valamit abból a jelentésből, amellyel a magyarázó számára rendelkezett közvetlenül azelőtt, hogy elkezdte volna magyarázni. Az exteriorizálás a kész tárgy megmutatását jelenti, anélkül az interiorizáló folyamat nélkül, amely által az értelem számára egyáltalán tárggyá vált. A magyarázat ilyen körülmények között mindig kevesebb mint a tárgy maga, amelyről szól, mert ez, amíg a magyarázó személyes mentális tulajdona, addig hallgatólagosan magában hordozza létrejöttének azokat a jeleit, amelyeket a megértés során interiorizált. Polányi több írásában is utal arra, hogy a hallgatólagos integrálása azoknak a jeleknek, amelyek az explicit módon tudott és megnevezhető tárgyat az elmében létrehozják, mindig többletinformációval rendelkezik ahhoz képest, amennyit a disztális tárgyról szóló magyarázat képes visszaadni. Lássunk egy, erre a gondolatra emlékeztető wittgensteini paragrafust:

„»De hát nem ér-e az összes példánál messzebbre a megértés?« – Igen különös kifejezés és teljesen természetes.

De ez minden? Netán nem létezik-e még mélyebb magyarázat? Vagy nem kell-e legalább a magyarázat megértésének mélyebbnek lennie? – Nos, vajon az én megértésem mélyebb-e? Rendelkezem-e többel, mint amit a magyarázatban nyújtok? – De honnét akkor az érzés, hogy több áll a rendelkezésemre?

Netán olyan ez, mint mikor a határtalant olyan hosszúságként értelmezem, amely túlmutat minden hosszúságon?...” (Wittgenstein, 1992, 127.)

Életformánk integrált szabályszerűsége, amely lehetővé teszi, hogy bármilyen további – az életformán belül létező – szabályszerűséget megértsünk, a matematikai egzaktuság értelmében lazább szerkezetű mint az, amit általa magyarázunk, pontosabban mondván: az életforma az, amelyet nem lehet magyarázni. A magyarázat feltételez valami előzőt. Most kiderül, hogy ez az előző éppen laza szabályszerűségénél fogva több, mint amit általa magyarázunk. A magyarázat ugyanis szükségképpen lehatárolja azt, amiről szól. Ez minden magyarázat csődje. Úgy vélem, hogy ez Polányi és Wittgenstein közös tézise.

Egy magyarázat mindig statikus. Olyan mint egy állókép. Ezzel szemben valamiről való tudásunk dinamikus. Egy arcot dinamikusan ismerünk. Megelőlegezzük, hogy egy kicsit másként nézzen ki, és amikor legközelebb látjuk, az enyhe változások ellenére megismerjük. Az arcot megmagyarázni ezzel szemben azt jelenti, hogy ebből a dinamikából kiradjuk, és ezáltal szükségképpen leszűkítjük egy statikus képre. A különbség egyenlő azzal a különbséggel, amely fennáll egy jelenetről készített film és ugyanarról a jelenetről készített fénykép között. A magyarázat fényképszerű, a benneélés általi megértés filmszerű. Tudásunk kifejezése érdekében jelrendszereket használunk. De amint láttuk, jelrendszereinkkel, nyelveinkkel mindig kevesebbet tudunk kifejezni, mint amennyit valójában tudunk. Ezt a felismerést próbálja igazolni mindkét

elmélet, annak vizsgálásával, hogy az, amit nem tudunk kifejezni jelrendszerünkkel, milyen természetű tudás. A közös végeredmény egy tudomány-, illetve filozófiakritika: megmutatása annak, hogy hol van az a pont, ahol nyelvünk korlátai következtében minden további filozófiai és tudományos érvelésünk csődöt mond.

KÖNYVÉSZET

1. Polányi Mihály: A tudomány megmagyarázhatatlan eleme, A teremtő képzelet, A hallgatóságos megismerés hatása a filozófia néhány problémájára, A hallgatóságos következtetés logikája, Értelemadás és értelemolvasás, Az élet visszavezethetetlen struktúrája, Nagy Endre előszava. In: Polányi Mihály filozófiai írásai, Atlantisz–Medvetánc, Budapest, 1992.
2. Polányi Mihály: A személyes tudás. In: Polanyiana III/1993, 2. szám.
3. Polányi Mihály: The Structure of Tacit Knowing, as delivered in February 17, 1964 at Duke University. (Regenstein Library of Chicago, Box: 36/11.)
4. Marcel Nicquet: Wittgensteinian Language Games and Michael Polanyi's Conception on Linguistic Knowledge. In: Polanyiana 11/1992, 1–2. szám.)
5. C.B. Daly: Polanyi and Wittgenstein. In: Intellect and Hope —Essays in the thought of Michael Polanyi.
6. Marjorie Greene: The Personal and the Subjective. Kézirat, Polányi Centenáriumon elhangzott előadás; Kent State University, 1992. (Regenstein Library of Chicago.)
7. Nyíri Kristóf: Társastudat: A szociológizáló ismeretelmélet gyökereihez, Wittgenstein és a gépi intelligencia problémája. In: Nyíri Kristóf: Keresztút – filozófiai esszék, Kelenföld Kiadó, Budapest, 1989.
8. Nyíri Kristóf: Ludwig Wittgenstein, Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.
9. Ludwig Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások, Atlantisz–Medvetánc, Budapest, 1992.